

Studia Judaica 25 (2022), nr 1 (49), s. 63–83

doi:10.4467/24500100STJ.22.002.16296

Kamila Pawełczyk-Dura <https://orcid.org/0000-0002-3615-8120>

Otwieranie żydowskich domów modlitwy – rozstrzygnięcia prawno-administracyjne i pragmatyka urzędnicza w guberni piotrkowskiej (koniec XIX – początek XX wieku)

OPENING JEWISH HOUSES OF PRAYER:
LEGAL AND ADMINISTRATIVE ARRANGEMENTS AND CLERICAL PRAGMATICS
IN THE PIOTRKÓW GOVERNORATE BETWEEN THE END OF THE NINETEENTH
AND THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURIES

Abstract: The article shows a revision of the religious policy of the administrative authorities of the Piotrków Governorate Government regarding the initiative of opening new Jewish prayer houses. This change of attitude is best illustrated by archival materials, mainly of the Administrative Department of the Piotrków Governorate Government, stored in The State Archive in Łódź. A detailed analysis of historical documents revealed the actual attitude of the tsarist civil authorities to Jews residing in this area. While a relatively tolerant approach to the needs of Jewish communities was observed at the end of the nineteenth century, governorate clerks rigorously blocked their progression at the beginning of the next century. The ways to legally restrict the opening of new prayer houses and the Jewish administrative struggle with the official interpretation of the Russian Empire law are discussed in the article.

Keywords: Piotrków Governorate Government, houses of prayer, religious policy, archival materials.

Słowa kluczowe: Rząd Gubernialny Piotrkowski, domy modlitwy, polityka wyznaniowa, materiały archiwalne.

Struktura terytorialno-administracyjna Królestwa Polskiego w 1867 roku

Na podstawie Ustawy z dnia 19 (31) grudnia 1866 roku o zarządzie gubernialnym i powiatowym w Królestwie Polskim¹ przeprowadzono reformę terytorialno-administracyjną, przypieczętuwując tym samym procesy zachodzące od upadku powstania styczniowego. Dążąc do likwidacji autonomii Kraju Przywiślańskiego i jego unifikacji ze strukturami Cesarstwa Rosyjskiego, dokonano nowego podziału terytorialnego. Liczbę guberni zwiększono z pięciu do dziesięciu, a powiatów z trzydziestu dziewięciu do osiemdziesięciu pięciu. Na czele nowo powstałych guberni: kaliskiej, kieleckiej, lubelskiej, łomżyńskiej, piotrkowskiej, płockiej, radomskiej, siedleckiej, suwalskiej i warszawskiej, stali gubernatorzy mianowani przez cara, którzy w ramach powierzonych kompetencji działali bezpośrednio przez podległe ich jurysdykcji organy lub za pośrednictwem ciała kolegialnego – rządu gubernialnego². Jako język urzędowy ustanowiono rosyjski. Do kompetencji rządów gubernialnych należały następujące sprawy: gospodarcze, podatkowe, wyznaniowe, więziennictwo, pobór rekrutów, zaopatrzenie oddziałów wojskowych i straży ziemskiej, ustalanie granic powiatów i gmin, nadzór nad budownictwem sanitarnym oraz budową dróg i mostów, zatwierdzanie planów i kosztorysów na wznoszenie lub reperację zabudowań miejskich, przemysłowych, domów prywatnych oraz kościołów i kaplic, sprawy zarządu miast, zatwierdzanie ich budżetów, kontrola ruchu ludności oraz sprawy personalne urzędników gubernialnych³. W początkowym okresie strukturę organizacyjną rządów gubernialnych stanowiły: kancelaria ogólna⁴,

¹ Ustawa o zarządzie gubernialnym i powiatowym w guberniach Królestwa Polskiego z 19 (31) grudnia 1866 roku, *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. 66, 1866, art. 1–131, s. 118–193. Ustawa później weszła do zbioru *Swod zakonow Rossijskoj impierii*. Tom drugi zbioru praw obejmował w całości wszystkie przepisy dotyczące organizacji administracji terytorialnej Cesarstwa Rosyjskiego, a jego część druga, w wydaniu z 1892 r., inkorporowała po raz pierwszy przepisy regulujące m.in. organizację zarządu gubernialnego i powiatowego w Królestwie Polskim z 19 (31) grudnia 1866 r. (art. 1–125). Ustawa ta, wraz z pozostałymi aktami prawodawczymi opublikowanymi już wcześniej w *Dzienniku Praw*, została zapisana pod wspólną nazwą: Organizacja Zarządu Guberni Królestwa Polskiego [Uczrieżdzenije uprawlenija gubernij Carstwa Pol'skogo], i była wielokrotnie nowelizowana.

² *Dziennik Praw Królestwa Polskiego...*, art. 14, s. 123.

³ Tamże, art. 30–35, s. 133–149.

⁴ Tamże, art. 63, s. 157. Zgodnie z przepisami ustawy kancelaria ogólna „prowadzi protokoły jego [Rządu – KPD] posiedzeń; sporządza wykazy interesów załatwionych i nie załatwionych; prowadzi korespondencję o dostarczenie pieczęci urzędowych dla rządów

Wydział Administracyjny⁵, Wydział Wojskowo-Policyjny⁶, Wydział Skarbowy⁷, Wydział Dóbr Rządowych⁸, Wydział Prawny⁹, Wydział Ubezpieczeń¹⁰ oraz Wydział Lekarski¹¹. Ponadto przy rządzie gubernialnym funkcjonowały archiwum¹² i drukarnia¹³. Powołano stanowisko redaktora dziennika gubernialnego oraz stanowisko budowniczego gubernialnego¹⁴.

Nowo powstała w 1867 r. gubernia piotrkowska, utworzona z dawnych guberni warszawskiej, kaliskiej i kieleckiej, objęła osiem powiatów: będziński z miastem powiatowym Będzinem, brzeziński z miastem powiatowym Brzezinią, częstochowski z miastem powiatowym Częstochową, łaski z miastem powiatowym Łaskiem, łódzki z miastem powiatowym Łodzią, noworadomski z miastem powiatowym Radomskiem (Noworadomsk),

gubernialnych, powiatowych i gminnych; zachowuje księgi genealogiczne i szlacheckie; zapisuje do ksiąg genealogicznych szlachtę i wydaje w tym przedmiocie świadectwa” (tamże).

⁵ Tamże, art. 56, s. 155. W Wydziale Administracyjnym „koncentrują się interesa dotyczące osobistego składu, utrzymania i urzędzenia władz rządowych Rządowi Gubernialnemu podwładnych; rozgraniczania powiatów i gmin; urzędzenia miast i wsi pod względem budowlanym i drogowym, oraz rozmaitych przedmiotów gospodarstwa ziemskiego i publicznego, w szczególności zaś gospodarstwa miast, budowy kościołów, domów modlitwy i innych gospodarczych kwestyj zarządu duchownego, i dotyczące administracji w ogólności” (tamże).

⁶ Tamże, art. 57, s. 155. Wydział Wojskowo-Policyjny zajmował się „wykonywaniem powinności rekruckiej, kwaterunkowej i dostawy podwó, urządzeniem budowli wojskowych i miejsc pod obozy, zaopatrzeniem wojsk i t.p.; przedmiotami dotyczącymi urlopowanych i dymisjonowanych żołnierzy, dotyczącymi więzień, przesyłki aresztantów, śledzenia osób i funduszków; przedmiotami pasportowymi, dotyczącymi cudzoziemców, nadzwyczajnych wypadków i zdarzeń i w ogólności przedmiotami wykonawczo i śledczo-policyjnymi” (tamże).

⁷ Tamże, art. 58, s. 155. Wydział Skarbowy odpowiadał za „księgi poborowe podatków i zawiadywanie czynnościami dotyczącymi ściągania podatków i innych poborów skarbowych” (tamże).

⁸ Tamże, art. 59, s. 155. Do kompetencji Wydziału Dóbr Rządowych należały „przedmioty dotyczące dóbr i lasów skarbowych i pod zarządkiem skarbu zostających” (tamże).

⁹ Tamże, art. 60, s. 155–157. Wydział Prawny regulował „przedmioty dotyczące obrony praw skarbu i instytucyj zostających pod opieką Rządu; spraw spornych z osobami prywatnymi; sądu administracyjnego; kwestyj prawnych, wynikających we władzach i instytucjach gubernialnych i t.p.” (tamże).

¹⁰ Tamże, art. 62, s. 157. Wydział Ubezpieczeń prowadził „czynności, które należały dotąd do zawiadywania Dyrekcyi Ubezpieczeń, dotyczące wszelkiego rodzaju ubezpieczeń, na zasadzie oddzielnej Ustawy” (tamże).

¹¹ Tamże, art. 61, s. 157. Wydział Lekarski kierował „przedmiotami dotyczącymi zabezpieczenia zdrowia publicznego, oraz składu osobistego zarządu lekarskiego; czuwa nad wykonywaniem przepisów ustawy lekarskiej; udziela opinije w kwestiach lekarskich. Do tegoż Wydziału należą: przedmioty służby weterynaryjnej w gubernii” (tamże).

¹² Tamże, art. 83, s. 167.

¹³ Tamże, art. 84, s. 167.

¹⁴ Tamże, art. 85–86, s. 167.

piotrkowski z miastem powiatowym Piotrkowem oraz rawski z miastem powiatowym Rawą¹⁵.

Uwarunkowania prawno-administracyjne zarządu żydowskimi sprawami wyznaniowymi

Przepisy prawa pozostawiały regulację stosunków konfesyjnych i kontrolę nad funkcjonowaniem wspólnot religijnych w wyłącznej dyspozycji organów administracji ogólnej II instancji. Stanowiły, że wyższy przedstawiciel władzy rządowej w terenie w osobie gubernatora:

ściśle przestrzegając zapewnioną wszystkim poddanym państw rosyjskich wolność wiary strzeże legalnych praw i nietykalności Kościoła Prawosławnego, oraz wszelkich innych wyznań, przez prawo uznanych i pilnuje, ażeby mieszkańcy powierzonej mu guberni w wyznawaniu swojej wiary, nie doznawali nieprawnych ograniczeń i ścieńień. Gubernator osłania każde wyznanie od przeciwnego prawu targnięcia się na nie ze strony innych wyznawców i przestrzega, ażeby duchowieństwo, tak świeckie jako i zakonne ściśle wykonywało przepisy dlań prawami cywilnymi ustanowione¹⁶.

W odniesieniu do gmin żydowskich gubernator osobiście przyjmował egzaminy rabinackie i podrabinackie, sankcjonował obsadę stanowisk duchownych i członków dozorów bożniczych. Poprzez podległy mu urząd natomiast ustalał granice i etaty okręgów bożniczych, zatwierdzał wysokość składek i budżetów ich kas, rewidował sprawozdawczość finansową wspólnoty oraz wydawał zgody na dzierżawę dochodów gminnych. Władzom cywilnym podporządkowano ponadto szkolnictwo religijne. Przejęto sprawy cmentarzy i mykw żydowskich, a także rozstrzygano kwestie wznoszenia i remontowania obiektów kultu religijnego¹⁷.

Partykularne „interesa dotyczące [...] budowy kościołów, domów modlitwy i innych gospodarczych kwestyj zarządu duchownego”¹⁸, w tym żydowskiego, realizowane były przez wydziały administracyjne – zgodnie z zapisami cytowanej Ustawy o zarządzie gubernialnym i powiatowym z 1866 r. W strukturze urzędów w Piotrkowie sprawy dotyczące

¹⁵ Archiwum Państwowe w Łodzi [dalej: APŁ], Rząd Gubernialny Piotrkowski Wydział Administracyjny [dalej: RGP WAdm.], sygn. 8, k. 28–29.

¹⁶ Ustawa o zarządzie gubernialnym i powiatowym..., art. 12, s. 123.

¹⁷ Kazimierz Badziak, Karol Chylak, Małgorzata Łapa, *Łódź wielowyznaniowa. Dzieje wspólnot religijnych do 1914 roku*, Łódź 2014, s. 550.

¹⁸ Ustawa o zarządzie gubernialnym i powiatowym..., art. 56, s. 155.

obiektów kultu religijnego prowadzone były w Referacie III Wydziału Administracyjnego Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego¹⁹. Pieczęć nad działalnością wyznań sprawowano w tej komórce organizacyjnej głównie poprzez kontrolę przestrzegania przepisów ustawy budowlanej. W ten sposób na szczeblu terenowym utrwalano politykę wyznaniową władz Królestwa Polskiego. Główne cele tej polityki to: aktywne wspieranie ludności prawosławnej i wznoszenie cerkwi²⁰, stopniowe ograniczanie swobody budowlanej Kościoła rzymskokatolickiego i innych, uznawanych za legalne, denominacji chrześcijańskich²¹ oraz ścisła reglamentacja działalności żydowskiej społeczności wyznaniowej, co najpełniej ilustruje dokumentacja otwierania żydowskich domów modlitwy w guberni piotrkowskiej. Jej szczegółowa analiza odzwierciedla aktywność członków rozrastających się lokalnych gmin wyznaniowych. Pokazuje także starania władz administracyjnych dążących do wypracowania norm biurokratycznego załatwiania spraw napływających do urzędu. Podkreślić przy tym należy, że prowadzone przez Rząd Gubernialny Piotrkowski działania wynikające z litery prawa ewoluowały od tolerancyjnego podejścia do potrzeb społeczności żydowskiej pod koniec XIX w. do rygorystycznego blokowania rozwoju wspólnoty na początku następnego stulecia. W odniesieniu do okresu wcześniejszego trafnie opisał problem Marcin Wodziński:

¹⁹ APŁ, RGP WAdm., sygn. 5944, nlb. Do zakresu jego działalności – prócz wskazanego – należały: zarząd drogami i kolejami dojazdowymi, remont pomnika cara Aleksandra II w Częstochowie, wdrożenie systemu kanalizacji i wodociągów, zakładanie łączności telefonicznej, budowa zakładów przemysłowych i fabryk, kontrola spraw granicznych, utrzymanie budynków należących do skarbu państwa. Zob. Ustawa o zarządzie gubernialnym i powiatowym..., art. 12, s. 123.

²⁰ Cerkiewny ruch budowlany w Królestwie Polskim znacznie się zwiększył dzięki ukazowi carskiemu z lutego 1877 r. Podkreślano w nim, że świątynie prawosławne należy obowiązkowo wznosić na otwartych placach usytuowanych w centrum miast zamieszkałych przez dużą grupę wyznawców Kościoła prawosławnego i w miejscowościach stałego zakwaterowania wojsk. Zob. Krzysztof Stefański, *Architektura sakralna Łodzi w okresie przemysłowego rozwoju miasta 1821–1914*, Łódź 1995, s. 106.

²¹ Dozory kościelne decydowały o wydatkowaniu sum nieprzekraczających 300 rubli. W przypadku prac budowlano-remontowych o wartości wyższej niż 300 a niższej niż 3000 rubli dokumentacja projektowa kierowana miała być do Rządu Gubernialnego. Natomiast inwestycje przekraczające kwotę 3000 rubli oraz starania o pozwolenie na budowę nowego kościoła rozpatrywało Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, a następnie generał-gubernator warszawski (wcześniej – Komisja Spraw Wewnętrznych). Po 1863 r. wydawano ponadto odrębne przepisy dotyczące prawa budowlanego Kościoła rzymskokatolickiego na obszarze Królestwa Polskiego, które to przepisy w większości zachowały swą aktualność aż do ogłoszenia ukazu tolerancyjnego z 17 (30) kwietnia 1905 r. Zob. Dariusz Lewandowski, *Stan prawny i organizacja budownictwa sakralnego w Królestwie Polskim*, „Studia Włocławskie” 6 (2003), s. 290–291.

praktyka administracyjna wciąż kształtowana była przez te same czynniki [...]. Były to przede wszystkim stosunek paternalistyczny, a nierzadko również pogarda dla ludności żydowskiej (zwłaszcza dla jej tradycyjnej części), typowa urzędnicza arogancja, wciąż wszechobecna ignorancja, niechęć do interwencji w wewnętrzne sprawy żydowskie, a wreszcie – zwykła interesowność²².

Charakterystyka żydowskich domów modlitwy

Domem modlitwy nazywano zazwyczaj osobną salę w budynku prywatnym będącym własnością żydowską lub celowo wynajmowanym. Pomieszczenia na niższych piętrach gmachów mieszkalnych, obejmujące jeden pokój, rzadziej dwa (dodatkowy pokój używany był zwykle jako sala dla kobiet), miały – według ustalanych przez Rząd Gubernialny danych zbiorczych – powierzchnię od 30 do 350 metrów kwadratowych. Ogrzewane piecem kaflowym, oświetlane światłem naturalnym z otworów okiennych i bez wentylacji wspomagającej spełniały wymagania techniczne określone dla budynków użyteczności publicznej. Wyjątkowo, w większych miastach guberni, montowano w nich wentylatory mechaniczne i lampy gazowe²³. Również wyposażenie wnętrza, jak się wydaje, nie należało do szczególnie bogatych, składało się bowiem z elementów niezbędnych do czynności religijnych. Zazwyczaj były to:

szafa na rodały wraz zasłoną, nierzadko w bogatej oprawie architektonicznej, snycerskiej lub malarskiej, ustawiona przy wschodniej ścianie, często w specjalnej wnęcie (w całości nazywane *aron ha-kodesz*); bima, wyniesiona ponad poziom podłogi, w niektórych bóżnicach aszkenazyjskich także pulpit, położony poniżej podestów szafy na rodały i bimy; czasami zawieszano także na lub przy ścianie wschodniej wieczne światło, symbolizujące menorę ze świątyni Salomonowej. Pozostałe elementy wyposażenia (ławki, szafy na książki i pergaminy, stoły) oraz wystroju (malowidła symboliczne, inskrypcje i tablice inskrypcyjne o różnej zawartości – malowane, ale także zawieszane w ramach) zależały od potrzeb, chęci i zamożności gminy lub prowadzących prywatny dom modlitwy²⁴.

²² Marcin Wodziński, *Władze Królestwa Polskiego wobec chasydyzmu. Z dziejów stosunków politycznych*, Wrocław 2008, s. 162.

²³ APŁ, RGP WAdm., sygn. 11287, s. 27, 30, 40; sygn. 9255, k. 35–35v, 229–229v; sygn. 9371, k. 20–20v, 50; sygn. 9885, k. 77–77v, 83, 96–96v, 120; sygn. 9361, k. 4–4v, 29–29v, 54, 74, 94–94v, 121–121v, 144–144v; sygn. 9218, k. 53, 58–58v; sygn. 10055, k. 33, 38, 54–54v, 59–59v, 64, 75, 80, 84; sygn. 10261, s. 4–6, 25–27, 45–46, 61–62, 72–73, 105–106, 131–132, 141–142, 157–159, 206, 239, 269–270, 299–302; sygn. 9773, k. 20–20v, 34–34v, 57, 98, 153, 160–160v, 164, 168, 179, 209; sygn. 9461, k. 3–3v, 14–14v, 20–20v, 31–31v, 41–41v, 46–46v, 51–51v, 56–56v, 68, 81–81v, 170, 177–177v, 192, 198–198v, 207, 215–215v.

²⁴ Krzysztof Myśliński, *Żydowskie domy modlitwy w Kielcach*, „Studia Muzealno-Historyczne” 6 (2014), s. 53–54.

Na potrzeby sakralne adaptowano budynki mieszkalne – domy, kamienice, oficyny. Sporadycznie korzystano z sal należących do cechów rzemieślniczych, np. „Kupiecka” przy ul. Kazańskiej w Piotrkowie i „Harmonia” przy ul. Mikołajewskiej w Częstochowie²⁵, a w miastach prężnie rozwijającego się przemysłu przekształcano na cele modlitewne izby fabryczne²⁶. Ewenementem był przypadek łódzki: uwzględniając liczbę osób uczęszczających na regularne modlitwy, gubernator piotrkowski wydał Wolfowi Jedlickiemu zgodę na otwarcie „w specjalnie wybudowanym budynku pod numerem 18 przy ulicy Długiej prywatnego żydowskiego domu modlitwy”, który był w rzeczywistości niewielką synagogą zlokalizowaną przy obecnej ul. Gdańskiej²⁷. Pozostałe modlitewnie w guberni zlewały się z zabudową miejską. Nieostrzegalne w otwartej przestrzeni i niedostępne dla osób postronnych, tworzone były na potrzeby konkretnej społeczności. Zakładali je zwykli mieszkańcy guberni piotrkowskiej, duchowni, przemysłowcy, ale też władze towarzystw dobroczynnych²⁸. Zrzeszając wspólnoty sąsiedzkie z jednej lub kilku najbliższych ulic, uczęszczający do modlitewni tworzyli grupy od 20 do nawet 120 osób – w zależności od liczby zamieszkałych Żydów. We wsiach i w osadach (z wyjątkiem dużych osad podłódzkich) liczba ta oscylowała średnio wokół 10–15 modlących się w jednym obiekcie²⁹.

Żydowskie domy modlitwy najczęściej integrowały członków według klucza zamieszkania, rzadziej – według reprezentacji o określonym statusie majątkowym lub zawodowym³⁰. Niekiedy istotna była opcja religijna. Idea zakładania odrębnych modlitewni wpisywała się bowiem w założenia doktrynalne chasydyzmu, „który jako ruch pewnej odnowy w obrębie

²⁵ APŁ, RGP WAdm., sygn. 10996, s. 8, 23–24; sygn. 10501, s. 25–26.

²⁶ Jacek Walicki, *Synagogi i domy modlitwy w Łodzi (do 1939 r.)*, Łódź 2000, s. 88.

²⁷ Zob. APŁ, RGP WAdm., sygn. 9255, k. 245.

²⁸ Na przykład: duchowni Zelman Weltfrajd z Tomaszowa i Icek Kon z Pajęczna (APŁ, RGP WAdm., sygn. 11140, s. 42–44; sygn. 10996, s. 37–38, 121), właściciel będziańskiego browaru Dawid Sercaz i spokrewniony z nim właściciel małopądzkiej firmy „I. D. Potoka Synowie” (tamże, sygn. 10138, s. 443; sygn. 10693, s. 231) oraz towarzystwa dobroczynne „Linas Hacedek”, „Linas Chacholin” i inne (tamże, sygn. 10996, s. 93–94, 125; sygn. 10501, s. 67–69).

²⁹ Tamże, sygn. 9773, k. 21–21v, 36–36v, 74–74v, 83, 115–115v, 118–118v, 128v, 147–147v, 154, 170–170v, 189–189v, 210–210v, 223–223v, 233–233v, 245, 256–256v, 267, 268; sygn. 9461, k. 5–5v, 8–8v, 15, 21–21v, 32–32v, 47–47v, 52–52v, 57, 69–70, 101–101v, 108–108v, 178–179, 217–217v, 222, 230–230v; sygn. 9566, k. 4; sygn. 9663, k. 62–62v, 83–83v, 106, 149, 156–156v, 183, 196–196v, 211; sygn. 9995, k. 5–5v.

³⁰ Andrzej Rykała, *Żydowskie domy modlitwy w Łodzi – uwarunkowania rozwoju przestrzennego, rozmieszczenie, współczesne relikty i ich wykorzystanie*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica” 12 (2012), s. 232–233.

judaizmu zakładał wszechobecność Boga – oddanie mu się nie tylko poprzez wypełnianie i studiowanie *Tory*, ale także, ekstatyczną z reguły, modlitwę, a nawet zwykłe, codzienne czynności i zabawę (taniec, śpiew), jeśli towarzyszyły im pobożne intencje³¹. Eksponując wymiar osobistego kultu, podkreślano drobne, lecz wyraźne różnice religijne dzielące odłam chasydzki od pozostałych oraz akcentowano przynależność do konkretnej wspólnoty i przywiązanie do cadyka. W odróżnieniu od nich Żydzi, którzy reprezentowali odłam odwołujący się do zasad ścisłego przestrzegania Biblii i Talmudu oraz kulturowania tradycyjnych wierzeń i praktyk, skupiali się w większości wokół synagog. Tarcia między tymi dwoma grupami wpływały na funkcjonowanie domów modlitwy i w pewnym zakresie też odcisnęły piętno na sposobie postrzegania gminy żydowskiej przez władze.

Pragmatyka urzędnicza

Organizowanie się wspólnot, jak zaznaczono wyżej, wiązało się z zabiegami administracyjnymi podejmowanymi przez osoby pragnące założyć *klojz* (budynek lub jego część służąca jako dom modlitwy). W Królestwie Polskim legalne funkcjonowanie modlitewni sankcjonowały władze na szczeblu gubernialnym. Brak podstawowych przepisów w tym zakresie prowadził do lokalnego rozwiązywania problemu nadzoru nad domami modlitwy. W guberni piotrkowskiej zasady otwierania takich domów – w praktyce świadczące o ich legalności – ustanowione zostały w cyrkularzu gubernatora piotrkowskiego z 31 października (12 listopada) 1875 r.³² Odbierając władzom policyjnym wyłączne prerogatywy decyzyjne³³, przy braku ścisłych unormowań ogólnokrajowych, wypracowano procedurę otwierania nowych modlitewni. Utrwalony na przełomie wieków tok postępowania urzędowego³⁴ Rząd Gubernialny przedstawił w korespondencji z Policmajstrem miasta Piotrkowa:

Załączając prośbę mieszkającego w mieście Piotrkowie Icka Brandwejna o wydanie zgody na otwarcie w swoim mieszkaniu przy ulicy Kijowskiej w domu Goldhersza

³¹ Tamże, s. 231.

³² APŁ, RGP WAdm., sygn. 9995, k. 24.

³³ Por. Jakób Kirsztrot, *Prawa Żydów w Królestwie Polskiem. Zarys historyczny*, Warszawa 1917, s. 11; APŁ, Policmajster miasta Łodzi, sygn. 1865–1881, 2138, 2403.

³⁴ Jacek Walicki podkreśla, że w latach dziewięćdziesiątych XIX w. obieg dokumentacji nie był tak skomplikowany. Procedura oględzin należała jedynie do policji miejskiej, a opinie o praworządności wydawał naczelnik powiatowego zarządu żandarmerii. Zob. Walicki, *Synagogi i domy modlitwy w Łodzi...*, s. 83.

żydowskiej modlitewni, Rząd Gubernialny sugeruje [...] przeprowadzić wraz z lekarzem miejskim oględziny pomieszczenia przeznaczonego na modlitewnię celem oceny jego przydatności pod kątem technicznym, pożarowym i sanitarnym oraz objętości powietrza, a niezależnie od tego pozyskać od proszącego zaświadczenia odpowiednich instancji sądowych o karalności, zaświadczenia miejscowego rabina o nieistnieniu z jego strony przeszkód w otwarciu przez proszącego modlitewni, planu (w 2 egz.) sytuacyjnego nieruchomości i pomieszczenia oraz listy (w 2 egz.) osób, które będą uczęszczać do modlitewni, po czym protokół oględzin i wszystkie dokumenty [...] wraz z własnym podsumowaniem przedstawić Rządowi Gubernialnemu³⁵.

Wykaz dokumentów przedkładanych wraz z podaniem przez wnioskodawcę obejmował w praktyce nawet ponad dwadzieścia pozycji³⁶. Poza wyżej wymienionymi zaświadczeniami Rząd Gubernialny Piotrkowski żądał dodatkowo – w zależności od specyfiki konkretnej sprawy – zgody właściciela budynku, w którym planowano otwarcie modlitewni żydowskiej³⁷, odpisu wyroku Piotrkowskiego Sądu Okręgowego w sprawie karnej³⁸, protokołu zebrania członków gminy żydowskiej³⁹, kosztorysu⁴⁰ i innych załączników. Skomplikowanie procedur biurokratycznych związane było z fiskalizmem administracji rosyjskiej. Nabycie każdego zaświadczenia urzędowego łączyło się bowiem z koniecznością wpłacenia odpowiedniej kwoty z racji zakupu znaczków opłaty stemplowej, rachunku za obsługę kancelaryjną itd. Żydzi Abram Pik i Mendel Rubinsztajn z Pabianic opłacili rachunek opiewający na znaczną kwotę 50 rubli i 25 kopiejek⁴¹. Dopiero

³⁵ „Предпроводя при семь прошение проживающаго в гор[оде] Петровъ Ицека Брандвейна о разрѣшеніи ему открыть въ своей квартирѣ по Кіевской ул[ице] въ домѣ Гольдхерша еврейскую молельню Губ[ернское] Пр[авление] предлагаеть [...], совмѣстно съ городскимъ врачомъ, произвести осмотръ помѣщенія, предназначеннаго подъ молельню, для опредѣленія пригодности его для этой цѣли въ техническомъ, пожарномъ и санитарномъ отношеніяхъ и по кубическому содержанию воздуха, а независимо отъ сего истребовать отъ просителя удостовѣренія подлежащихъ судебныхъ установлений и его несудимости, удостовѣренія мѣстнаго раввина объ отсутствіи съ его стороны препятствій къ открытію просимой молельни, планъ (въ 2-хъ экз.) расположенія мѣстности и помѣщенія и списокъ (въ 2-хъ экз.) лицъ желающихъ посѣщать молельню, послѣ чего актъ осмотра, со всѣми документами [...] и съ Вашимъ по существу заключеніемъ представить въ Губ[ернское] Пр[авление]”. APŁ, RGP WAdm., sygn. 9773, k. 86–87. Wszystkie tłumaczenia cytatów pochodzą od autorki artykułu.

³⁶ Tamże, sygn. 10138, s. 398; sygn. 11287, s. 1–2; sygn. 10981, nlb.; sygn. 10055, k. 46v; sygn. 9885, k. 9–9v, 75.

³⁷ Tamże, sygn. 9361, k. 143, 156; sygn. 9218, k. 9, 54.

³⁸ Tamże, sygn. 10138, s. 56–57.

³⁹ Tamże, sygn. 11140, s. 470–476.

⁴⁰ Tamże, sygn. 10120, s. 11–17.

⁴¹ Tamże, sygn. 10261, s. 3.

w 1910 r. Rząd Gubernialny zwrócił się do Piotrkowskiej Izby Skarbowej z prośbą o przedstawienie wykładni – według Ustawy o opłatach skarbowych – zwolnienia osób ubiegających się o zorganizowanie obiektów kultu religijnego od kosztów administracyjnych. W odpowiedzi podkreślono, iż:

na mocy art. 77 pkt. 2 Ustawy skarbowej [...] z opłat skarbowych zostają zwolnione prośby o budowę świątyń, domów modlitwy i kaplic wszystkich wyznań, czyli budynków należących wyłącznie do duchowieństwa i nieprzynoszących dochodu, natomiast prośby o otwarcie prywatnych żydowskich domów modlitwy w domach prywatnych, za których najem właściciele osiągają dochód, zdaniem Izby podlegają opłacie skarbowej na zasadach ogólnych⁴².

Żydowskie domy modlitwy w guberni piotrkowskiej, realizując cele religijne określonej grupy, były faktycznie inicjatywą prywatną. Służyła ona zaspokojeniu potrzeb danej społeczności, co w połączeniu z dążeniem do podkreślenia tożsamości środowiskowej nie wyczerpywało przyczyn decydujących o otwieraniu kolejnych modlitewni. Nie mniej istotna przyczyna wynikała z potencjału demograficznego Żydów w guberni piotrkowskiej. Pokazuje to proces dynamicznego powiększania się ich liczebności w Łodzi: w latach 1890–1914 liczba łodzian zwiększyła się ze 130 tys. do 500,5 tys., czyli wzrosła o 385%, przy czym przyrost mieszkańców żydowskiego pochodzenia wynosił ponad 514% (z 31,6 tys. do 162,5 tys. osób)⁴³. Wnioskodawcy, zwracający się oficjalnie do Rządu Gubernialnego, podkreślali niedostępność niewielkich – w stosunku do ogólnej liczby wiernych – synagog, często przepelnionych lub zlokalizowanych w znacznej odległości od miejsca zamieszkania wspólnot. Odstępstwem w tym zakresie były wnioski podające przyczyny bardziej wyrafinowane, np. uczczenie jubileuszu 300-lecia Domu Romanowów lub przeciwdziałanie epidemii cholery⁴⁴. Niekiedy wnioskowano jedynie o przeniesienie domu modlitwy pod inny adres⁴⁵.

⁴² „на основании ст. 77 п. 2 Герб[ового] Уст[ава] [...] освобождаются от гербового сбора прошения о постройкѣ храмовъ, молитвенныхъ домовъ и часовень всѣхъ вѣроисповѣданій, т.е. строеній принадлежащихъ исключительно духовенству и не приносящихъ дохода, прошения же объ открытіи частныхъ еврейскихъ молельныхъ въ частныхъ домахъ, за наемъ помѣщений для коихъ домовладѣльцы извлекають доходъ, по мнѣнію Палаты, подлежатъ оплатѣ [...] на общемъ основаніи”. Tamże, sygn. 10693, s. 87–100.

⁴³ Wiesław Puś, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793–1914*, Łódź 1998, s. 29. Por. Anna Rzędowska, Beata Hańczkiewicz, *Historia piotrkowskich Żydów (do 1939 roku)*, Piotrków Trybunalski 2008, s. 18.

⁴⁴ APŁ, RGP WAdm., sygn. 10996, s. 121; sygn. 9885, k. 104.

⁴⁵ Tamże, sygn. 11287, s. 37–46; sygn. 9885, k. 87–91; sygn. 9218, k. 42–48; sygn. 10996, s. 56–59; sygn. 10501, s. 187–190, 191–194; sygn. 9773, k. 151–158, 176–179, 207–215, 216–231.

Problem przeludnienia lokalnych bożnic i modlitewni nabierał wyrazistości szczególnie w okresie wielkich świąt żydowskich. Na czas wiosennych przygotowań do święta Pesach oraz jesiennych świąt Rosz ha-Szana, Jom Kipur i Sukot Rząd Gubernialny przenosił część swoich uprawnień na policmajstrów. Zezwalając urzędnikom policji na wydawanie zgód na otwarcie nowych domów modlitwy, podkreślano tymczasowość pozwoleń i przypominano o konieczności ścisłej kontroli zamknięcia obiektów po okresie przewidzianym w decyzji, a więc po zakończeniu uroczystości o charakterze kultowym⁴⁶. Policyjny nadzór nad zgromadzeniami polegał na kontroli liczby uczęszczających wiernych według spisu przekazanego do Piotrkowa, pilnowaniu, aby nie nabrały one znamion sekt, oraz przestrzeganiu warunku nieprowadzenia działalności politycznej⁴⁷.

Policmajster (w mniejszych miejscowościach naczelnik powiatu lub naczelnik straży ziemskiej) był zobligowany, na podstawie każdorazowej decyzji administracyjnej gubernatora przesyłanej do Urzędu Policmajstra, do powołania komisji odpowiedzialnej za przegląd sanitarno-techniczny nieruchomości i zabudowań przeznaczonych na dom modlitwy. W skład tej komisji wchodziła przedstawiciele władz samorządu gminnego lub miejskiego, funkcjonariusz policji, architekt gubernialny (powiatowy/miejski) i lekarz urzędowy. Niekiedy ograniczano się jedynie do oględzin dokonywanych przez przedstawiciela służb policyjnych (prystawa) i medyka lub zapraszano do gremium komisyjnego ekspertów ze straży ogniowej oraz członków dozoru bożniczego⁴⁸. Protokoły oględzin, uzupełniające akta spraw Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego, zawierały dokładny opis techniczny budynków mających pełnić funkcje sakralne. W opisie wyszczególniono: lokalizację nieruchomości, prawo własności działki, wielkość budynku, kubaturę aranżowanego pomieszczenia i możliwości jego wykorzystania przez określoną liczbę osób, liczbę oraz rozkład okien i drzwi. Zwracano uwagę na system grzewczy, wentylacyjny oraz oświetleniowy, oceniano czystość i schludność wnętrza. Podkreślano wreszcie odległość od najbliższych świątyń chrześcijańskich. Komplementarną

⁴⁶ Tamże, sygn. 9885, k. 92–93; sygn. 9361, k. 147–148v; sygn. 10055, k. 41–45. Por. APŁ, Łódzka Gmina Wyznaniowa Żydowska [dalej: ŁGWŻ], sygn. 1, k. 101.

⁴⁷ APŁ, RGP WAdm., sygn. 9255, k. 197. Por. APŁ, ŁGWŻ, sygn. 1, k. 4–48, 53–54.

⁴⁸ APŁ, RGP WAdm., sygn. 9361, k. 29–29v, 75–75v; sygn. 9885, k. 39–40v. W aktach Łódzkiej Gminy Wyznaniowej Żydowskiej zachowały się pisma wystosowane do członków dozoru bożniczego zawierające zaproszenia do udziału w oględzinach – zob. APŁ, ŁGWŻ, sygn. 1, s. 52, 55, 66, 69, 74, 79, 83, 87, 88, 95, 96, 139–141, 149, 150, 152, 158, 171, 184, 188, 201, 209, 210, 214, 218, 229, 238, 239, 252, 278–283, 286–289.

część dokumentacji z oględzin stanowiły projekty inwestycji budowlanych w formie szkiców i odrysów – opcjonalnie – fasad, rzutów, przekrojów, planów sytuacyjnych i orientacyjnych lub (rzadziej) osobnych studiów sporządzanych zgodnie z zasadami sztuki⁴⁹.

Członkowie komisji dozoru protokołowali rezultaty oględzin, podkreślając na ogół każdy mankament stanu techniczno-sanitarnego projektowanych modlitewni. Podanie Szabsi Goldsztejna z Sosnowca odrzucono z uwagi na niebezpieczeństwo zawalenia powały oddzielającej piętra lokalu przy ul. Targowej 9, w którym na kondygnacji dolnej rozmieszczono cheder, a na górze planowano otworzyć dom modlitwy⁵⁰. Drewniany dom Jakuba Mordki Józefowicza przy ul. Ogrodowej 15 w Bałutach w powiecie łódzkim (w 1915 r. osadę włączono w granice Łodzi) zalecano objąć dodatkową ochroną przeciwpożarową w postaci ogniotrwałych zasłon z blachy żelaznej⁵¹. Co do pomieszczeń przylegających do kancelarii łódzkiego Towarzystwa „Talmud Tory” przy ul. Mikołajewskiej 9 grupa ekspercka sugerowała, aby „odnowić, pomalować sufit, ściany, okna i podłogę”⁵². Podobne instrukcje wydano zamieszkałemu w Bałutach przy ul. Zgierskiej 76 Ickowi Zitenfeldowi⁵³.

Rekomendacje architekta wraz z opiniami prystawów wpływały na decyzje Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego o zamykaniu żydowskich domów modlitwy w trybie administracyjnym. Modlitewnię Hersza Kimelmana i Chaskela Wajschofa w Piotrkowie przy ul. Nowogrodzkiej uznano za pomieszczenie „ciemne, surowe i niezdatne” dla celów sakralnych⁵⁴. Oficynę należącą do Emanuela Kantorowicza w Pabianicach przy ul. Zamkowej 253 dyskwalifikowała bliskość kościoła ewangelicko-augsburskiego⁵⁵, natomiast dom wspólnoty tomaszowskiej pod numerem 304 (bez wskazania dokładnego adresu) zalecano poddać remontowi kapitalnemu lub wyburzyć⁵⁶.

⁴⁹ Zob. np.: APŁ, RGP WAdm., sygn. 9461, k. 7, 16, 22, 42, 48, 53, 216; sygn. 9773, k. 22, 52, 76, 106, 155, 162–163, 194, 211; sygn. 10055, k. 52; sygn. 9218, k. 59; sygn. 9361, k. 8, 53, 73, 97, 118, 123, 145; sygn. 9885, k. 79, 84, 97, 121; sygn. 9371, k. 22, 62; sygn. 9255, k. 39, 244; sygn. 10957, k. 11; sygn. 11287, s. 29–30, 40. W zespole Rząd Gubernialny Piotrkowski w serii akt Wydziału Budowlanego zachowała się dokumentacja zaledwie kilku domów modlitwy. Zob. APŁ, Rząd Gubernialny Piotrkowski Wydział Budowlany, sygn. 327, 4335, 6147, 7869, 18408, 18496.

⁵⁰ APŁ, RGP WAdm., sygn. 10996, s. 66–67.

⁵¹ Tamże, sygn. 9885, k. 112–112v.

⁵² Tamże, sygn. 11287, s. 41.

⁵³ Tamże, sygn. 9371, k. 50.

⁵⁴ Tamże, sygn. 9773, k. 136.

⁵⁵ Tamże, sygn. 9371, k. 24–25.

⁵⁶ Tamże, k. 96–102.

Opiekę duchową nad społecznością żydowską gromadzącą się w celach kultowych w domach modlitwy sprawowali przełożeni gmin wyznaniowych. W ramach porządku administracyjnego sformalizowano stanowisko rabinów wobec inicjatywy wiernych, nakładając na przełożonych obowiązek kontroli nowo powstających społeczności religijnych. Wyrazem dyscypliny urzędowej w tym zakresie były zaświadczenia wystawiane na rzecz wnioskodawców. Ich forma nie była ściśle określona – rzeczowe stwierdzenia („nie widzę przeszkód”) formułowali rabini okręgów: piotrkowskiego – Szymon Rozenfeld, sulejowskiego – Jankiel Milsztein, kłobuckiego – Lejzer Aba Zelinger, konstantynowskiego – Dawid Grinbaum, typowe zaś oświadczenia („wyrażam zgodę”, „przyjmuję pod kontrolę”) złożyli przełożeni okręgów: białskiego – Mendel Prajs, żareckiego – Szyja Szwarberg, i łódzkiego – Elias Chaim Majzel. W swoich opiniach duchowni podkreślali wyłącznie charakter religijny zgromadzeń i wykluczali oficjalnie zwalczaną przez aparat państwa działalność sekciarską. Rabin Nuchim (Nachum) Asz z Częstochowy przypominał nawet o obowiązku uiszczania składki bożniczej przez członków nowego domu modlitwy⁵⁷.

Przychylając się do wniosków o otwarcie nowych obiektów, wskazywano trudności, z którymi borykały się na co dzień wspólnoty lokalne. Rabin tomaszowski Hersz Aron Izraelowicz, odpowiadając na prośbę mieszkańca wsi Starzyce, pisał o „odległości między nazwaną wsią od miasta Tomaszowa [obecnie Tomaszów Mazowiecki – KPD] i przepełnieniu tamtejszych domów modlitwy”⁵⁸. Ten ostatni argument figurował także w zaświadczeniu rabina pabianickiego Jakuba Kuczyńskiego wydanego Emanuelowi Kantorowiczowi i w dokumencie sporządzonym przez rabina brzezińskiego Izraela Fajkinda dla Hersza Mendla Pinczewskiego z Brzezin⁵⁹. Do zaświadczenia dołączano wykaz osób, które miały uczęszczać do modlitewni, z zaznaczeniem – opcjonalnie – wieku i miejsca zamieszkania wiernych⁶⁰. W ten sposób, jak należy przypuszczać, władze administracyjne dążyły do wzmacniania wpływu rabinów na życie religijne w gminach.

⁵⁷ Tamże, sygn. 9255, k. 230; sygn. 9371, k. 8, 34, 77, 116, 123; sygn. 9885, k. 14, 70, 105, 125; sygn. 9361, k. 28, 52, 95, 116, 142; sygn. 9218, k. 36, 52; sygn. 10055, k. 17, 50, 70, 81, 95; sygn. 9773, k. 19, 244; sygn. 9461, k. 232.

⁵⁸ Tamże, sygn. 11287, s. 8.

⁵⁹ Tamże, sygn. 9371, k. 13; sygn. 9773, k. 146.

⁶⁰ Tamże, sygn. 11287, k. 3–4; sygn. 10981, nlb.; sygn. 9371, k. 14, 78, 124; sygn. 9885, k. 30–30v, 33, 78–80, 85, 100, 106; sygn. 9361, k. 5, 7; sygn. 9218, k. 10; sygn. 10055, k. 48; sygn. 10261, s. 36, 55–56, 83, 113, 121, 138, 160, 228–231, 268, 276, 317.

Wreszcie zaś do celów prowadzenia postępowania administracyjnego przez Rząd Gubernialny Piotrkowski należało – zgodnie z postanowieniami wspomnianego cyrkularza z 1875 r. – pozyskać dokumenty uwierzytelniające ze wszystkich rewirów sądu pokoju⁶¹ uzupełnione o świadectwo wydawane przez Sąd Okręgowy Piotrkowski o nieprowadzeniu postępowań karnych i nieposiadaniu w archiwum sądowym akt osób zainteresowanych w otrzymaniu właściwego poręczenia⁶². Formalnie wymagano przedstawienia znacznej liczby poświadczeń, gdyż w większych miastach guberni piotrkowskiej wyodrębniono nawet kilkanaście instytucji sądowych niższego szczebla. Przykładowo – w Łodzi było trzynaście rewirów sądów pokoju, co znacznie komplikowało starania interesantów. Niewypełnienie formalności urzędowych, jak w przypadku mieszkańca Piotrkowa Judy Hersza Kona, wiązało się z zatrzymaniem procesu administracyjnego: „W związku z odmową wnioskodawcy [...] przedstawienia potrzebnych dokumentów podanie o zezwolenie na otwarcie żydowskiego domu modlitwy odrzucić”⁶³.

Piętzenie biurokratycznych praktyk administracyjnych, siłą rzeczy blokujących potrzeby stale rozwijających się wspólnot, potęgowała opieka w wydawaniu decyzji przez Rząd Gubernialny. Na takie postępowanie zwracano zresztą uwagę w skargach Żydów kierowanych do urzędu. Rekordzistą w tym zakresie był łodzianin Abram Berger, który skarżył się na siedmioletni okres oczekiwania na rozpatrzenie swojego podania o otwarcie nowego domu modlitwy pod numerem 193/8 przy Starym Rynku⁶⁴.

Problemy wspólnot żydowskich związane były ponadto z realizacją funkcji państwa policyjnego, która prowadziła do dekonspiracji nielegalnych obiektów religijnych. Należy przy tym podkreślić, że modlitewnie bez wymaganego prawem zezwolenia otwierano praktycznie w każdej zamieszkiwanej przez Żydów miejscowości guberni piotrkowskiej. W Tomaszowie tylko w 1913 r. zamknięto w trybie administracyjnym osiem nieformalnych domów modlitwy, a ich założycieli poddano karze sądowej i nadzorowi

⁶¹ Paweł Ludwiczak, *Prawo karne Królestwa Polskiego w latach 1815–1905 a sprawowanie kultu religijnego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 70 (2018), nr 1, s. 230–231.

⁶² APŁ, RGP WAdm., sygn. 9885, k. 15–29; sygn. 9255, k. 26–34; sygn. 9371, k. 38–38v; sygn. 9218, k. 18; sygn. 10055, k. 84; sygn. 10261, nlb.; sygn. 10138, s. 30–45, 82–96, 112–123, 140–155, 217–231, 251, 279–295, 337, 355–368, 379–391, 408–423, 454, 468–482, 498, 543–557, 593–607.

⁶³ Tamże, sygn. 9885, k. 4–4v.

⁶⁴ Tamże, sygn. 9361, k. 159.

policyjnemu⁶⁵. Siedemnaście podobnych obiektów w Będzinie⁶⁶ i kilka w osadach Biała i Nowe Miasto w powiecie rawskim (obecnie miasta Biała i Nowe Miasto nad Pilicą)⁶⁷ zostało ujawnionych przez prowadzących czynności śledcze strażników ziemskich. Zdarzały się także donosy⁶⁸. Jak należy przypuszczać, rzeczywiste statystyki były o wiele wyższe.

Odnosząc się do problemu, policmajster miasta Łodzi wskazywał na specyfikę społeczności żydowskiej, żyjącej w znacznym skupieniu i często działającej poza granicami stanowionego prawa⁶⁹. Podobną interpretację, choć w barwniejszej formie, przedstawił naczelnik straży ziemskiej powiatu będzińskiego:

w związku z dopuszczeniem przez lokalną policję do zebrań modlących się w niektórych domach żydowskich mogą wyjaśnić co następuje: wspomniane zebrania w żydowskich domach organizowano w sekrecie i przy tym tylko w soboty, kiedy to, można powiedzieć, każdy dom żydowski przeistacza się w modlitewnię, a zatem naprawdę trudno było ustalić istnienie zamkniętych modlitewni, szczególnie obecnie, gdy policja nie może poświęcić dostatecznej uwagi w tym przedmiocie z powodu ciągłych poszukiwań i kontroli przestępców. Trudność wykrycia modlitewni polega jeszcze na tym, że pokoje, wykorzystywane w soboty na modlitewnie, w dni powszednie przeistaczają się w pomieszczenia mieszkalne, a stoły i stołki, jak w końcu się wyjaśniło, były chowane na strychu lub w innym miejscu.

Jedynie na skutek pisma Waszej Ekscelencji [...] w ciągu kilku tygodni wszystkie siły policyjne zostały skierowane na wyszukanie niedopuszczonych prawem modlitewni⁷⁰.

⁶⁵ Tamże, sygn. 10996, s. 41–43, 46–49, 60–61, 122–123.

⁶⁶ Tamże, sygn. 10261, s. 222–223. O domach modlitwy w powiecie będzińskim zob. Anna Majewska, *Funkcjonowanie żydowskich domów modlitwy w XIX i XX wieku na obszarze współczesnego województwa śląskiego*, „Acta Geographica Silesiana” 11 (2017), nr 4, s. 13–26.

⁶⁷ APŁ, RGP WAdm., sygn. 10996, s. 211–212.

⁶⁸ Tamże, sygn. 11287, k. 53, 57; sygn. 9461, k. 144–147.

⁶⁹ Tamże, sygn. 10996, s. 203.

⁷⁰ „по поводу допущения мѣстною полиціею собранія молящихся въ некоторыхъ еврейскихъ домахъ могу объяснить слѣдующее: упомянутыя собранія въ еврейскихъ домахъ происходили тайно и при томъ, только по субботнимъ днямъ, когда, можно сказать, каждая еврейская квартира превращается въ молельню, почему весьма трудно было установить существованіе законныхъ молелень, а въ особенности въ настоящее время, когда полиція не имеетъ возможности удѣлить достаточно времени на этотъ предметъ въ виду постоянного розыска и наблюденія за злоумышленниками. Трудность обнаруженія молелень заключается еще въ томъ, что комнаты, служавшія въ субботу за молельню, въ будніе дни превращались в жилые помѣщенія, а стулы и стулья, какъ выяснилось впоследствии, прятались на чердакахъ или в другое мѣсто. Только послѣ предложенія Вашего Высокородія [...] въ теченіе нѣсколькихъ недѣль всѣ силы полиціи были направлены на открытіе незаконныхъ молелень”. Тамże, sygn. 10261, s. 218–220.

Łódzki dozór bożniczy w 1885 r. wypracował projekt nowego porządku prawnego otwierania w mieście domów modlitwy⁷¹. Odpowiadając na rozporządzenie generała-gubernatora warszawskiego w kwestii uporządkowania spraw rejestracji i działalności żydowskich modlitewni, forsowano możliwość rejestracji tych obiektów jedynie na podstawie specjalnej zgody administracyjnej wydawanej przez magistrat wyłącznie po zasięgnięciu opinii dozoru bożniczego – z pominięciem Rządu Gubernialnego. Takie rozwiązanie, przyjęte i stosowane w mieście wydzielonym Warszawie, uprościłoby znacznie proces administracyjny i przyczyniłoby się do uzupełnienia niedoborów w kasach bożniczych. Powołując się bowiem na decyzję Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych z 3 (15) grudnia 1866 r., łódzcy Żydzi proponowali przyporządkowanie domów do czterech kategorii, z których każda wniosłaby odpowiednie opłaty do wspólnego budżetu⁷². Pozyskane w ten sposób środki chciano przeznaczyć na renowację synagogi gminnej i na potrzeby szkół wyznaniowych. Powyższa propozycja nie doczekała się jednak pozytywnego zaopiniowania przez władze administracyjne, które pozostawiły sobie pełnię praw w zakresie legalizacji lokalnych domów modlitwy.

Rozstrzygnięcia prawne

W początkach XX w. Rząd Gubernialny Piotrkowski zmienił wykładnię prawną otwierania żydowskich domów modlitwy. Przepisy Ustaw spraw duchownych wyznań obcych [Ustawy duchownych dzieł inostrannych ispowiedanij]⁷³ i Ustawy budowlanej [Ustaw stroitiel'nyj]⁷⁴ stanowiły, że

⁷¹ APŁ, ŁGWŻ, sygn. 1, s. 2–3.

⁷² Jak słusznie zaznaczył Jacek Walicki, domy modlitwy ponosiły obciążenia na rzecz lokalnego dozoru bożniczego z tytułu prawa czytania rodu. Zwyczajowo poborem opłat zajmował się wyznaczony przez wspólnotę dzierżawca. W Łodzi stałe konflikty dotyczące tych opłat wymusiły rezygnację dozoru z wydzierżawiania tego dochodu w połowie lat osiemdziesiątych XIX w. Zob. Walicki, *Synagogi i domy modlitwy w Łodzi...*, s. 81–82.

⁷³ Ustawy duchownych dzieł inostrannych ispowiedanij, *Swod zakonow Rossijskoj impierii*, t. 11, cz. 1, Sankt Petersburg 1896, art. 1299–1341.

⁷⁴ Ustaw stroitiel'nyj, *Swod zakonow Rossijskoj impierii*, t. 12, cz. 1, Sankt Petersburg 1900, art. 152. Na podstawie analizy materiałów archiwalnych należy podkreślić, iż urzędnicy piotrkowscy niejednokrotnie powoływali się na art. 259 Ustawy budowlanej z 1900 r. Tymczasem normatyw z 1900 r. odnosi się do budownictwa żydowskiego jedynie w art. 149–153, a cytowany tu fragment to dokładnie art. 152. Przywoływane w oficjalnej korespondencji Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego art. 258 i art. 259 występują natomiast w tekście Ustawy budowlanej z 1881 r.

„w każdym mieście albo we wsi, gdzie liczba domów żydowskich⁷⁵ nie przekracza 30, wolno jest Żydom mieć jeden dom modlitwy; gdzie liczba domów nie przekracza 80, mogą oprócz domu modlitwy utrzymywać i jedną synagogę”⁷⁶. Literalne stosowanie ograniczeń przewidzianych prawem carskim dla małych miasteczek, w których była niewielka liczba Żydów, w odniesieniu do dużych miast guberni piotrkowskiej, gdzie stanowili oni znaczny odsetek ludności, musiało skutkować poszukiwaniem rozwiązań opartych na ponownej analizie zapisów stanowionego prawa⁷⁷. Łódzki rabin Eliasch Chaim Majzel w piśmie skierowanym do gubernatora piotrkowskiego wskazywał na heterogeniczność pojęcia „dom” określającego zarówno budynek, jak i rodzinę. Podkreślał, że w okresie pierwszego ogłoszenia Ustaw spraw duchownych wyznań obcych Żydzi pozbawieni byli prawa posiadania domów, co uzasadniało poprawność drugiej analizy terminologicznej. Ponadto przypominał o nieadekwatności korelacji między ogólną liczbą ludności żydowskiej w Łodzi a liczbą zamieszkałych przez nią budynków („jeden dom mieści 50–80 rodzin, a 30 takich domów to około 200 rodzin”)⁷⁸.

Władze gubernialne skierowały powyższy problem do rozpatrzenia przez Senat Rządzący jako organ właściwy do ustalania interpretacji ogólnej obowiązującego prawa⁷⁹. Oczekując na wiążącą odpowiedź, Rząd Gubernialny Piotrkowski wydawał specjalne „tymczasowe zezwolenia” na otwieranie żydowskich domów modlitwy na zasadach stosowanych dotychczas⁸⁰. W przesłanej do Piotrkowa kopii aktu Senatu Rządzącego z 24 czerwca (7 lipca) 1905 r. nr 4961 stwierdzono, że pojęcie „dom żydowski” należy uznać za równoważne „rodzinie żydowskiej” rozumianej jednak „nie jako rodzina w świetle prawa cywilnego, lecz jako rodzina podatkowa, społeczna, której głowa uczestniczy w zebraniach wspólnoty, ma udział

⁷⁵ W tekście oryginalnym pojawia się pojęcie „szkoła modlitwy”. Jego synonimem stosowanym w polskiej literaturze przedmiotu (zob. Jarosław Zieliński, *Warszawskie synagogi. Na tropie tajemnic*, Łódź 2020, s. 15–16) jest użyty w artykule termin „dom modlitwy”, na co wskazuje „Żydowska encyklopedia Brockhousa i Efrona”: „Молитвенныя школы, молитвенные дома, молельни, бетъ-гамедрашь (по русскому законодательству) – под этими названиями законъ разумѣть особыя здания или особыя помещенія, гдѣ евреи отправляютъ «общественныя молитвы, общественное богомоліе», то есть молятся при кивотѣ въ числѣ не менѣе 10 человекъ, имѣющихъ болѣе 13 лѣтъ отъ роду”. Zob. *Jewrijskaja encyklopedija Brokgauza i Jefrona*, t. 11, Sankt Petersburg 1911, s. 231–234.

⁷⁶ *Swod zakonow Rossijskoj impierii*, t. 12, art. 1302.

⁷⁷ Walicki, *Synagogi i domy modlitwy w Łodzi...*, s. 84.

⁷⁸ APŁ, RGP WAdm., sygn. 9507, k. 2v.

⁷⁹ Walicki, *Synagogi i domy modlitwy w Łodzi...*, s. 85.

⁸⁰ APŁ, RGP WAdm., sygn. 9566, k. 70, 74v, 79v, 81v, 86v, 90, 96, 101, 105, 109, 127v, 131v, 133v, 138v, 140v, 149v, 151v, 153, 158v, 168v, 172v.

w rozdzielniku skarbowym, ponosi powinności społeczne itd.”⁸¹ W odniesieniu do społeczności liczącej ponad 30 domów określono minimalną liczbę osób stanowiących jedną „społeczność modlitewną”, ustalając próg co najmniej dwunastu Żydów opłacających składkę i wybierających wśród siebie trzyosobowy zarząd duchowny⁸².

Judykatura senacka nie uściśliła statusu prawnego organu zarządu sprawami duchowymi Żydów, upoważnionego do starania się o otwieranie nowych modlitewni. Interpretując sentencję wyroków nr 8337 z 2 listopada 1893 r. i nr 691 z 25 stycznia 1900 r., zgodnie z którą „inicjatywa o urządzenie domu modlitwy służy [...] tylko całej żydowskiej gminie miejskiej lub wiejskiej, w której dom modlitwy ma być urządzony, a nie osobie pojedynczej, albo nawet pewnej grupie Żydów – mieszkańców danego miasta lub wsi”⁸³, władze guberni piotrkowskiej na przełomie XIX i XX w. uznały dozór bożniczy za przedstawicielstwo samorządu żydowskiego. Podejście to zrewidowano pod koniec pierwszej dekady nowego stulecia. Rząd Gubernialny przyjął wtedy, że pomysł organizowania nowych domów modlitwy nie może pochodzić jedynie od reprezentacji dozoru, lecz wyłącznie od całej gminy działającej na podstawie decyzji podjętej na zebraniu ogólnym wszystkich jej członków⁸⁴.

Niejednolitość praktyki administracyjnej zaktywizowała lokalne społeczności. Żydzi łódzcy, prowadząc szeroki wywód prawny oparty na przepisach Ustaw spraw duchownych wyznań obcych, wnosili w piśmie do Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego z 22 listopada 1912 r. o zatwierdzenie lokalnych społeczności modlitewnych (wiernych zgromadzonych wokół synagogi lub domu modlitwy) jako osoby prawnej⁸⁵. Społeczność wyznaniowa z Czeladzi w powiecie będzińskim, ubiegając się o otwarcie nowej modlitewni w domu Chemii Sztrochlica, zorganizowała zebranie, w którym uczestniczyło dwie trzecie dorosłych Żydów opłacających składkę bożniczą na rzecz gminy⁸⁶. Podania powyższe, jak też dziesiątki innych, rozpatrzono negatywnie⁸⁷. Przychylnie odniesiono się jedynie do podania Dawida Goldhamera, mieszkańca osady Aleksandrów w powiecie łódzkim

⁸¹ Tamże, sygn. 9507, k. 58v.

⁸² Tamże, k. 58v–59.

⁸³ Kirsztrot, *Prawa Żydów...*, s. 11–12.

⁸⁴ Badziak, Chylak, Łapa, *Łódź wielowyznaniowa...*, s. 570.

⁸⁵ APŁ, RGP WAdm., sygn. 10996, s. 83–87.

⁸⁶ Tamże, sygn. 10693, s. 206–230.

⁸⁷ Tamże, s. 54–55, 89–90, 106–107, 126–127, 130–131, 152–153, 180–181, 186–187, 237–238, 254–255.

(obecnie miasto Aleksandrów Łódzki). Jego plany zorganizowania kłozju poparło 246 współwyznawców (z ogólnej liczby 264 mających prawo głosu w zgromadzeniu bożniczym gminy Aleksandrów)⁸⁸.

Władze gubernialne, pragnąc umocować swoje orzecznictwo administracyjne, poszukiwały w wyższych instancjach wyjaśnień w sprawie nieuznawania pełnomocnictw dozorów. Odnaleziono je w korespondencji Departamentu Spraw Duchownych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z Rządem Gubernialnym Łomżyńskim⁸⁹ i w pismach generała-gubernatora warszawskiego⁹⁰. Na wątpliwości tego ostatniego Ministerstwo Spraw Wewnętrznych odpowiedziało:

w odezwie do Generał-Gubernatora z dn. 21 lutego 1911 r. za nr 1520 [Ministerstwo Spraw Wewnętrznych] zaopiniowało, że obowiązujące w Królestwie Polskiem prawa o zarządzaniu sprawami duchownymi Żydów (Ukazy z dnia 20 grudnia 1821 r. i 7 września 1830 r.) nie nadały dozorum bóżniczym prawa starania się (ходатайствовать) o otwieranie nowych bóżnic, bez zgody gminy żydowskiej, a tem samem pozostawienie inicjatywy w tym przedmiocie dozorum bóżniczym, byłoby rozszerzeniem służących im praw i ułatwiłoby Żydom możność urzędzenia nowych bóżnic bez należytej gwarancji co do rzeczywistej ich potrzeby – a tem samem dla urzędzenia nowego domu modlitwy konieczną jest zgoda całej religijnej gminy, w myśl powyżej przytoczonej zasady, wyjaśnionej przez Senat, i zasada ta ściśle stosowana być winna⁹¹.

Na podstawie tego uzasadnienia Rząd Gubernialny Piotrkowski do 1914 r. zablokował procedurę wydawania zezwoleń na otwieranie nowych domów modlitwy, przedstawiając decyzje administracyjne w postaci drukowanego formularza następującej treści:

odrzucono, gdyż zgodnie z wyjaśnieniami Senatu Rządzącego wyrażonymi w Ukazie z 25 stycznia 1900 r. o numerze 691 i opinii Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 21 lutego 1911 roku o numerze 1520 takie podania mogą być wniesione jedynie w imieniu całej żydowskiej wspólnoty miejskiej (wiejskiej), a nie przez pojedyncze osoby lub nawet część Żydów – mieszkańców danego miasta lub osady, przy czym nawet dozory bożnicze nie są uprawnione do występowania z podaniem o otwarcie wymienionych modlitewni bez zgody na to zgromadzenia bożniczego⁹².

⁸⁸ Tamże, sygn. 11140, s. 212–214.

⁸⁹ Tamże, sygn. 10693, s. 12–14.

⁹⁰ Tamże, s. 277–280.

⁹¹ Kirsztot, *Prawa Żydów...*, s. 12.

⁹² „отклонено, такъ какъ согласно разъясненіямъ Правительствующаго Сената въ Указѣ отъ 25 января 1900 г. за № 691 и Министерства Внутреннихъ Дѣлъ въ отзы-вѣ отъ 21 февраля 1911 года за № 1520 такія ходатайства могутъ быть возбуждаемы только отъ имени всего еврейскаго городскаго (сельскаго) общества, а не отъ

Podsumowanie

Warunek wspólnotowości religijnej opartej na aktywnym uczestnictwie wszystkich wiernych w zgromadzeniach bożniczych nie mógł być realizowany w dużych skupiskach miejskich guberni piotrkowskiej, potrzebujących większej przestrzeni kultowej. Pod koniec pierwszej dekady XX w. Rząd Gubernialny Piotrkowski, działający w świetle prawodawstwa państwowego, miał świadomość trudności organizacyjnych wspólnot żydowskich i nierealności stawianych im wymogów formalnych, w swej polityce religijnej powrócił jednak do stosowania poprzednich, bardzo radykalnych obostrzeń administracyjno-prawnych. Władza terenowa zamknęła tym samym ostatni etap – tym dotkliwszy, gdyż następujący po względnej liberalizacji z przełomu XIX i XX w. – kształtowania polityki władz Królestwa Polskiego w stosunku do przedstawicieli wyznania mojżeszowego. Podejście gubernatora piotrkowskiego – zorientowane na krępowanie więzami administracyjnymi szybko rozwijających się wspólnot – służyło utrzymaniu porządku społecznego i państwowego nieakceptującego swobody życia w jakichkolwiek jego przejawach. U progu I wojny światowej skostniałe formy współżycia wyznaniowego pozostały niezmiennie.

Bibliografia

1. Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Łodzi (APŁ)

Łódzka Gmina Wyznaniowa Żydowska, sygn. 1.

Policmajster miasta Łodzi, sygn. 1865–1881, 2138, 2403.

Rząd Gubernialny Piotrkowski Wydział Administracyjny, sygn. 8, 5944, 9218, 9255, 9361, 9371, 9461, 9507, 9566, 9663, 9773, 9885, 9995, 10055, 10120, 10138, 10261, 10501, 10693, 10957, 10981, 10996, 11140, 11287.

Rząd Gubernialny Piotrkowski Wydział Budowlany, sygn. 327, 4335, 6147, 7869, 18408, 18496.

одного лица или даже части евреевъ жителей данного города или селения, при чемъ даже божничнымъ дозоромъ не предоставлено право ходатайствовать об открытіи сказанныхъ молельнь безъ согласія на то еврейскаго общества”. APŁ, RGP WAdm., sygn. 10693, s. 48–49. Zob. też: Paweł Spodenkiewicz, *Zaginiona dzielnica. Łódź żydowska – ludzie i miejsca*, Łódź 1998, s. 76–78.

2. Źródła opublikowane

- Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. 66, 1866.
Ustaw stroitiel'nyj, *Swod zakonow Rossijskoj impierii*, t. 12, cz. 1, Sankt Petersburg 1900.
Ustawy duchownych dzieł inostrannyh ispowiedanij, *Swod zakonow Rossijskoj impierii*, t. 11, cz. 1, Sankt Petersburg 1896.

3. Opracowania

- Badziak Kazimierz, Chylak Karol, Łapa Małgorzata, *Łódź wielowyznaniowa. Dzieje wspólnot religijnych do 1914 roku*, Łódź 2014.
Jewriejskaja encyklopedija Brokgauza i Jefrona, t. 11, Sankt Petersburg 1911.
Kirsztrot Jakób, *Prawa Żydów w Królestwie Polskiem. Zarys historyczny*, Warszawa 1917.
Lewandowski Dariusz, *Stan prawny i organizacja budownictwa sakralnego w Królestwie Polskim*, „Studia Włocławskie” 6 (2003).
Ludwiczak Paweł, *Prawo karne Królestwa Polskiego w latach 1815–1905 a sprawowanie kultu religijnego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 70 (2018), nr 1.
Majewska Anna, *Funkcjonowanie żydowskich domów modlitwy w XIX i XX wieku na obszarze współczesnego województwa śląskiego*, „Acta Geographica Silesiana” 11 (2017), nr 4.
Myśliński Krzysztof, *Żydowskie domy modlitwy w Kielcach*, „Studia Muzealno-Historyczne” 6 (2014).
Puś Wiesław, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793–1914*, Łódź 1998.
Rykała Andrzej, *Żydowskie domy modlitwy w Łodzi – uwarunkowania rozwoju przestrzennego, rozmieszczenie, współczesne relikty i ich wykorzystanie*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Geographica Socio-Oeconomica” 12 (2012).
Rzędowska Anna, Hańczkiewicz Beata, *Historia piotrkowskich Żydów (do 1939 roku)*, Piotrków Trybunalski 2008.
Spodenkiewicz Paweł, *Zaginiona dzielnica. Łódź żydowska – ludzie i miejsca*, Łódź 1998.
Stefański Krzysztof, *Architektura sakralna Łodzi w okresie przemysłowego rozwoju miasta 1821–1914*, Łódź 1995.
Walicki Jacek, *Synagogi i domy modlitwy w Łodzi (do 1939 r.)*, Łódź 2000.
Wodziński Marcin, *Władze Królestwa Polskiego wobec chasydyzmu. Z dziejów stosunków politycznych*, Wrocław 2008.
Zieliński Jarosław, *Warszawskie synagogi. Na tropie tajemnic*, Łódź 2020.

Kamila Pawełczyk-Dura
Archiwum Państwowe w Łodzi
pawelczyk.kamila@wp.pl